

КЛАСИФІКАЦІЯ АГЕНТИВНИХ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)

В предложенной статье рассмотрены названия украинских существительных-названий деятеля с точки зрения их номинации, выделены 6 основных мотивационных типов, отображающих связь лексического значения мотивирующего слова с категорией деятеля, а также вычленены семантические пресуппозиции в составе лексического значения агентивов и исследована роль агентивных существительных в формировании общенационального сознания украинцев.

Ключевые слова: *агентивные существительные, мотивационный тип, семантическая пресуппозиция.*

In the offered article the names of the Ukrainian agent nouns are reviewed, from the point of view of motivation of their names, 6 main phylum of motivation are discharged in connection of lexical value of a motivational word with a category of the agent, and also are found semantic presuppositions in a lexical structure of nouns and the role of agent nouns in formation of national consciousness of the Ukrainian people is investigated.

Keywords: *agent nouns, phylum of motivation, semantic presupposition*

Незважаючи на помітну антропологізацію сучасної лінгвістики, системний підхід до вивчення тих чи інших мовних явищ залишається актуальним, оскільки мова має системно-структурну будову.

Мова тісно пов'язана з життям суспільства, у ній відбиваються різноманітні сторони діяльності людини, взаємозв'язки між предметами і явищами навколишнього світу, а також взаємини цього світу з людиною в

процесі трудової (і не тільки) діяльності людини. Людина є одним із головних факторів культури, а мова, міфологія, релігія, мистецтво, наука потрібні їй для формування власного уявлення про світ як основу своєї життєдіяльності. У процесі побутових контактів зі світом, діяльної його переробки й оволодіння, спостережень і підбиття їх підсумків у людини формується цілісне уявлення про світ. У формуванні картини світу беруть участь усі сторони психічної діяльності людини, починаючи з відчуття, сприйняття, уявлення і завершуючи вищими її формами: мисленням і самоусвідомленням. Людина відчуває світ, спостерігає за ним, пізнає, розуміє, осмислює, інтерпретує, створюючи таким чином власну й загальнонаціональну ментальність. Як відомо, менталітет – це склад розуму, здатність мислити (від лат. *mens* – розум, мислення, душевний склад). Для вчених менталітет (або ментальність) – сформована система елементів духовного життя й світосприйняття, що зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, життя людей і охоплює сукупність ціннісних поглядів, настроїв, почуттів, уявлень, які визначають здатність людини сприймати й діяти відповідним чином.

Відображення ж світу відбувається в основному за допомогою мови, особливо тих аспектів її, у яких так чи інакше відображається сама людина, оскільки вона і є основою мовної діяльності [1:20].

Системний опис лексичного рівня мови є найбільш складним, що зумовлюється різноманітними складними взаємозв'язками лексичних одиниць. Проте досить цікавою для розгляду є лексика на позначення людської діяльності й самого діяча. Категорія назв особи може всебічно описуватися через аналіз усіх статусів особи і способів їх подання в лексико-семантичному, словотвірному, синтаксичному та ін. аспектах. Ми ж зупинимося на розгляді лише одного класу назв особи, а саме іменників на позначення назв діячів – *Nomina agentis*. Назви діячів є ядром категорії особи, за походженням стародавні, сягають корінням праіндоевропейської і праслов'янської спільнот і являють собою, за словами О.О. Потебні, первісне ім'я, що передувало

виділенню категорій іменника та прикметника, первісний дієприкметник-іменник, слово з певною субстанцією та ознакою.

Агентивні назви являють собою великий і постійно поповнюваний клас одиниць лексико-семантичної природи. Вони виділяються зі складу більш широкого лексико-семантичного класу імен особи на підставі ідентифікаційної ознаки “діяч”, яка виражає відношення не лише до сфери діяльності, але й до сфери занять, професій, тобто має широку акціональну природу.

Категорія діяча є призмою, за допомогою якої фокусується бачення людиною самої себе як активного перетворювача навколишнього середовища й визначається її роль у цьому складному й суперечливому світі.

Різноманітні дії людини називаються за допомогою відповідних дієслів, від яких походять іменники на позначення особи-діяча, що є, на нашу думку, основним показником характеру етносу, рис його психології.

Саме на категорії особи базуються виділені Ф.Вовком, Ю.Липою, Н.Григоріївим, Я.Марковичем, В.Давидовою та іншими вченими-мовознавцями й етнопсихологами такі основні риси українського народу: повага до громадської думки, неможливість переступити через моральні приписи, пошана до праці [2:422]. Уже Г.Сковорода наголошував, що основною ознакою українців є «кордоцентризм» - зосередження на почуттєвому сприйнятті світу, тонка душевна організація, прагнення до співчуття тощо.

На думку дослідника В.Лагутіна, українці характеризуються зосередженням на внутрішньому світі, сентиментальністю й чутливістю, прагненням до особистої свободи, перевагою емоцій над інтелектом.

Національна специфіка виявляється насамперед під час мовленнєвих актів, що базуються, зокрема, “на ступені спільності знань про світ і мову, тобто на спільності історико-культурного тезауруса” [3:117]. На думку В.Давидової, саме з тезаурусного (лінгво-когнітивного) рівня структури мовної особистості й починається її реалізація, розподіл нею цінностей за суб'єктивною ієрархією, на вищих сходинках якої стоять моральні пріоритети, культурна спадщина, ставлення до людей та до праці. Останнє й

було обрано нами за критерій під час аналізу іменників на позначення осіб-діячів української мови з метою визначення їх мотиваційних типів та встановлення їх ролі в еволюції загальнонаціональної свідомості українців.

Спроб класифікувати агентивні назви мови було багато. У роботах різних учених, залежно від обраного аспекту дослідження (мотивація назв, словотворчий аналіз, синхронне зіставлення, співвідношення між фразовими, синтагматичними й словесними способами найменувань осіб тощо) виділяються різні групи, на які можна поділити характеризований клас іменників.

Поняття вмотивованості є основним для дослідження слова в цілому та іменників-назв діячів зокрема. У мові вмотивованість назви означає, що існування нової лексичної одиниці виправдане будь-якою іншою назвою, семантичний зв'язок з якою встановлюється в процесі номінації.

Дослідники називають низку причин, що впливають на вибір мотиваційної ознаки. Так, А.А.Уфимцева, Е.С.Азнаурова та О.С.Кубрякова вважають, що виділення певної ознаки як підстави для називання безпосередньо пов'язане з характером сприйняття предмета суб'єктом, під час якого предмет виділяється за певним аспектом, що видався прикметним індивідові-назовнику.

Різні дослідники подають у своїх роботах різні види мотивації, насамперед, словотворчу та семантичну. Словотворча вмотивованість визначається як зв'язок значення слова і його морфологічної структури. Під семантичною ж мотивацією розуміють зумовленість значення даної назви значенням найменування іншого об'єкта.

Розглянута нами лексико-семантична група імен діяча з точки зору мотивації представлена віддієслівними та відсубстантивними утвореннями, що мають загальне значення "носій процесуальної ознаки", і називають особу-діяча.

За поділом І.Р. Вихованця, іменники досліджуваної групи “являють собою складні семантичні структури, які в глибинній будові поєднують у собі параметри предикатних і непередикатних знаків (слів)” [4:49].

Значення досліджуваних слів відображають такі аспекти ситуації як суб'єкт, діяльність, об'єкт, місце, інструмент. Ці аспекти можуть бути акцентовані по-різному, що дозволяє виявити різницю в мотиваційних типах одиниць цього класу.

Дефініції цих імен у словниках містять такі компоненти: “професія”; “спеціаліст у чомусь”; “той, хто виконує конкретну роботу, займається некваліфікованою фізичною працею”.

Перша частина формули – визначення “той, хто” є її ідентифікуючою частиною за діючою особою, решта – диференційною частиною: у ній повідомляється інформація про рід діяльності, об'єкт впливу, створення, знаряддя, спосіб діяльності, місце виконання дії. Інформація ідентифікаційного характеру – “діяльність” – є імпліцитною у семантиці позначення дії.

Прихованими також є пресупозиції. Для всіх розглянутих іменників було визначено як пресупозиції семи “предметність”, “конкретність”, “істота”, “особа”, “вік”, “стать”.

Отже, аналіз досліджуваних слів дозволяє виділити такі *мотиваційні типи* імен діяча:

1. *Агентивні назви з акцентованим семантичним компонентом “діяльність”*. У значеннях цих слів акцентоване уявлення про власне діяльність: “діяч”, “автор”, “виконавець”, “керівник” тощо. Одні з цих назв просто називають діяльність як таку, в семах інших вона конкретизується.

Так, назва “діяч” викликала суперечки вчених стосовно свого походження. Я.К. Грот датує появу цієї лексеми 19 століттям. А. В. Железнова вважає це слово генетично індоєвропейським. Що ж стосується значення цього слова, то раніше це поняття асоціювалось (а інколи й ототожнювалось) із поняттям “дія”, і ще до 90-х років 20 століття поняттям “діяч” характеризувались не лише люди, а й тварини. У сучасних же словниках слово

“діяч” тлумачиться через поняття “особа”, “людина”, що звужує значення слова. А в українській мові поняття “діяч”, як основне в категорії, набуло маркованості урочистого значення (напр. “М. Грушевський – видатний діяч у галузі історії”), на відміну від російської, де слово “деятель” часто вживається в іронічному плані.

У слові “лікар” можна виділити такі семи: “той, хто”, “займатися”, “діяльність” і семантичну пресупозицію “з метою зробити здоровим”.

У деяких назвах яскраво виражені пресупозиції негативного ставлення до діячів, в інших – позитивного, які тісно пов’язані зі свідомістю етносу. Зокрема, іменники типу “добродійник”, “доброзичливець”, “доброчинець”, “жалібник”, “жертвуватель” та інші асоціюються з позитивними діями, спрямованими на допомогу іншим, а для іменників типу “живодер”, “душогуб”, “гнобитель”, “душитель”, “пригноблювач” та інших наявність пресупозиції негативного ставлення зумовлюється історичними обставинами формування незалежності українського народу, віддзеркалюючи загальнолюдські прагнення свободи, справедливості, звільнення від усяких форм експлуатації і гніту, посилені багатовіковим потерпанням народу України від різноманітних загарбників та завойовників, і підтвердити це можна словами Н. Григорієва про те, що політичними ідеалами українського народу є “свобода як особи, так і всіх суспільних гуртувань: родин, товариств, партій, класів, націй; рівноправність і демократія” [5:445].

2. Агентивні назви з акцентованим семантичним компонентом “об’єкт”.

Назви іменників-діячів, на думку З.С.Ахматьянової, “успадковують” від дієслів семантичний компонент об’єктності, що вказує на розповсюдження дії на об’єкт. При цьому акцентування семантики об’єктності супроводжується специфікацією цієї семантики. Тут можна виділити ряд типів імен з такими специфікаціями: “об’єкт створення” – “автор”, “творець”, “кораблебудівник”; “об’єкт виготовлення” – “кулінар”, “кондитер”; “об’єкт здобичі (видобутку)” – “мисливець”, “рибалка”; “об’єкт торгівлі” – “газетяр”, “об’єкт управління” –

“завідувач”; “об’єкт впливу” – “цілитель”; “об’єкт вивчення” – “географ”, “біолог”, “мовознавець” тощо.

3. *Агентивні назви з акцентованим семантичним компонентом “інструментальність”.*

Тут можна виділити ряд типів імен з такими специфікаціями: “знаряддя” – “акордеоніст”, “тенісист”; “спосіб” – “брасист”; “засіб” – “пейзажист”.

4. *Агентивні назви з акцентованим семантичним компонентом “локативність”.*

Такі іменники утворені від слів, що називають будь-яку діяльність, здійснювану в просторі та часі. Тут можна виділити ряд типів імен з такими специфікаціями: “фізичний простір” – “банщик”, “гардеробник”; “функціональний простір” – “агроном”, “актор”, “воротар”.

5. *Агентивні назви з акцентованим додатковим семантичним компонентом.* Це іменники, які, на перший погляд, можуть бути віднесені до двох різних мотиваційних типів одночасно: “дояр”, “анімаліст”, “флорист”.

6. *Агентивні назви з декількома акцентованими семантичними компонентами.* У таких назвах у ролі мотиваційних одиниць виступають одночасно декілька компонентів: “солевар”, “агротехнік”.

Виділені групи, проте, не є структурами закритого типу – деякі іменники під впливом суспільної думки, внаслідок зміни аспекту (за висловом В.Г.Гака, “повертання” об’єкта іншою стороною до мовця) можуть переходити з однієї групи до іншої, набувати додаткових відтінків у значенні.

Так, на сьогодні багато слів, що донедавна позначали лише виконавців певної дії, почали вживатися в значенні лайливих або жартівливих: “душогуб”, “дурисвіт”, “дратун”, “дрімайло”, “дармоїд” тощо.

На нашу думку, зазнали змін протягом часу іменники “гречкосій”, “хлібороб”, “орач” та інші, пов’язані з галуззю сільського господарства. На початку свого існування ці назви мали пряме значення й називали осіб, що виконують певну дію. Разом зі зміною ідеології у країні, під час перебування України у складі СРСР, ці слова набули пафосного значення, оскільки людей

залучали до колгоспів і всіляко пропагували краще життя в них. Розпад Союзу позначився на світосприйнятті народу – занепала ціла “імперія”! І, звісно ж, це відбилось у мові. На нашу думку, тут відіграв значення притаманний українському характеру максималізм: якщо країна, що розпалась, була поганою, то й усе (без винятку!), що підносилось і прославлялось у ній, теж має бути поганим. Так і виникли притаманні назвам діячів у галузі сільського господарства сучасні негативні асоціації та пресупозиції. Можна пояснити їх наявність і тим, що галузь сільського господарства переживає зараз період кризи; люди, що в ній працюють, потерпають від нестачі коштів, житла, загалом через відсутність нормального рівня життя, і це не може не накласти відбитку на їх ментальність і переосмислення ними ролі названих слів у мові.

Зазнає еволюції й семантика назв типу “двірник”, “прибиральниця”, і навіть заміна цих назв словами “технічний працівник” не змінює негативного ставлення суспільства до самих професій та до людей, що обіймають названі посади. Таке сприйняття пов’язане, вочевидь, із непрестижністю, малооплачуваністю професій, хоча ще декілька років тому люди прагнули бути двірниками, оскільки за це в першу чергу виділяли квартири й забезпечували постійною платнею.

Аналіз особливостей семантичної мотивації імен діяча дозволяє зробити ряд узагальнювальних висновків.

Мотивація кожного з агентивів індивідуально відображає співвідношення лексичної семантики слова-мотиватора й категорії “діяч”. Разом із тим тут чітко виділяється ряд мотиваційних типів, що об’єднує імена діяча відповідно до того, яка з абстрактних семантичних ознак і яким чином конкретизована.

Результати мотиваційної типології агентивів являють собою типізацію (узагальнення) мотивації кожної з аналізованих одиниць семантично мотиваційною основою.

Таким чином, типологія агентивних імен за семантико-мотиваційними ознаками продовжує й доповнює тематико-семантичну класифікацію на інших рівнях системи реальних взаємозв’язків між ними.

Окрім того, іменники-назви діячів нерозривно пов'язані з ментальністю українського народу, пояснюються й модифікуються під впливом його світосприйняття, відбивають еволюцію свідомості й орієнтування нації у світі й можуть прислужитися дослідникам суміжних наук (психологія, культурологія, етнографія, соціологія) як факти, докази існування тих чи інших явищ, як свідки певних періодів життя народу.

Можна також стверджувати, що українські іменники наділені семантичними пресупозиціями, які для іменників, що не мають яскраво вираженої оцінної характеристики, розкриваються в контексті. Для іменників, що дають оцінку явищу, предмету чи особі, семантичні пресупозиції є невід'ємною складовою частиною їх значення і становлять собою переважно “фонд спільних знань” носіїв мови.

Безперечно, обсяг даної статті лише частково висвітлює проблему семантичної мотивації *Nomina agentis* і надалі було б цікавим порівняння подібного класу іменників у відмінній за структурою іноземній мові, а також простеження етимології іменників названої групи.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Ахматьянова З. С. Существительные *nomina agentis* в современном русском языке: Дисс. ... канд. филолог. наук: 10.02.01 / Ахматьянова Земфира Саитовна – Уфа, 2000. – 221 с.

2. Липа Ю. Призначення України // Українознавство: хрестоматія-посібник / Юрій Липа – К.: Либідь, 1997. – С. 422-445.

3. Давидова В. Фактори формування національної мовної особистості / Вікторія Давидова // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 117-120

4. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови/ І.Вихованець, К.Городенська – К.: Пульсари, 2004. – 490 с.

5. Григорійв Н. Українська національна вдача // Українознавство: хрестоматія-посібник / Н. Григорійв – К.: Либідь, 1997. – С. 445-449.